

Маргіналії Лазаря Барановича: читацькі преференції та цитати

Olha Vasylyvna Maksymchuk / Ольга Васи́лівна Максимчук

Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ

E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6932-6434>

<https://ror.org/0593bs311>

Анотація. У статті розглянуто маргіналії Лазаря Барановича у двох екземплярах збірок його проповідей “Меч духовний” (1666) і “Труби на дні нарочиті” (1674), які зберігаються у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Метою студії є виокремити серед авторських записок згадки про джерела, якими користувався Баранович і скласти уявлення про коло творів і авторів, що становили його лектуру. Дослідження продемонструвало, що крім звичних для православного ієрарха східних отців і учителів церкви, Баранович апелює до житій західних святих та католицьких авторів раннього Нового часу. Серед його читацьких преференцій також польські автори, зокрема ряд проповідників XVII ст. Баранович звертається також до агіографії, історичної літератури й античних текстів. Окрему численну групу серед маргіналій становлять біблійні цитати, що їх наводить автор. Знаковим є самоцититування, тобто апеляція Барановича до власних творів. Проаналізовані примірники є унікальними пам’ятками в історії української книги XVII ст., оскільки дають змогу як простежити процес повернення автора до власних творів, так і встановити звичку формування Барановичем читацьких виписок і цитат.

Ключові слова: маргіналія, українська книжка XVII ст., Лазар Баранович, цитата, читання

Lazar Baranovych’s Marginalia: Reader’s Preferences and Quotations

Abstract. The paper examines the marginalia of Lazar Baranovych in two copies of his sermon collections, “*Mech Dukhovnyi*” (“The Spiritual Sword”, 1666) and “*Truby na dni narochyti*” (“Trumpets for Major Feast Days”, 1674), preserved in the *Early Printed and Rare Books Department* of *V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine*. The aim of the study is to identify references to the sources Baranovych used and to reconstruct the circle of works and authors that shaped his reading repertoire. The research demonstrated that, besides mentioning the Eastern Fathers of the Church, which is common for an Orthodox hierarch, Baranovych also engaged with the lives of Western saints and works by Roman Catholic authors of the early modern period. Notably, his reading preferences included Polish authors, particularly several 17th-century Catholic preachers. Furthermore, Baranovych cited hagiographic and historical literature, as well as classical antiquity texts. A significant portion of his marginalia comprises biblical quotations, reflecting his deep engagement with scripture. A distinctive feature

Received: 22.12.2024. **Accepted:** 31.05.2025.

Copyright © 2024 Olha Vasylyvna Maksymchuk. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

of Baranovych's marginalia is his use of self-quotation, referencing his own writings. The analyzed copies, densely annotated with Baranovych's handwritten notes, represent unique monuments in the history of the Ukrainian book culture in the 17th century. They provide valuable insights into both the author's practice of revisiting his own works and his habit of compiling reading excerpts and citations.

Keywords: marginale, Ukrainian book of the 17th century, Lazar Baranovych, quotation, process of reading

Lazaro Baranovičiaus marginalijos: skaitytojų preferencijos ir citatos

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamos dviejų Lazaro Baranovičiaus pamokslų rinkinių „Meč duchovnyj“ („Dvasinis kordas“; 1666) ir „Truby na dni naročyti“ („Trimitai svarbiausioms dienoms“; 1674) egzempliorių, saugomų Ukrainos nacionalinės V. I. Vernadskio bibliotekos Senujų spaudinių skyriuje, marginalijos. Tyrimo tikslas – Baranovičiaus pastabose nustatyti nuorodas į šaltinius, kuriais jis naudojosi, ir rekonstruoti kūrinių ir autorių ratą, sudariusį jo skaitymo repertuarą. Tyrimas parodė, kad šalia tradicinių stačiatikių hierarchui Rytų Bažnyčios tėvų ir mokytojų Baranovičius taip pat rėmėsi Vakarų šventųjų gyvenimais ir ankstyvųjų Naujųjų laikų katalikų autoriais. Tarp svarbiausių jo skaitomų knygų būta lenkų autorių bei keletas XVII a. pamokslininkų. Baranovičius taip pat rėmėsi hagiografija, istorine literatūra ir antikininiais tekstais. Atskirą gausią marginalijų grupę sudaro autoriaus naudojamos Biblijos citatos. Reikšmingos yra autocitatos, t. y. Baranovičiaus nuorodos į savo paties kūrinius. Analizuoti egzemplioriai yra unikalūs XVII a. ukrainiečių knygos istorijos paminklai, nes leidžia atsekti autoriaus grįžimo prie savo paties kūrinių procesą ir nustatyti Baranovičiaus įprotį užrašinėti skaitytojo pastabas ir citatas.

Reikšminiai žodžiai: marginalija, XVII a. ukrainiečių knyga, Lazaras Baranovičius, citata, skaitymas

I. Вступ

Лазар Баранович – видатний український церковний, культурний і політичний діяч другої половини XVII ст., мислитель, проповідник, автор численних прозових та поетичних творів. Серед дослідників немає одностайної думки щодо дати і місця його народження, однак у сучасних студіях схиляються до версії про те, що Баранович походив з Чернігівщини або білоруських земель [Матушек 2013, 17] та народився орієнтовно у 1616 р. [Травкіна 2021, 78; Матушек 2013, 16]. Викладач і ректор Києво-Могилянської колегії, у 1657 р. він очолив єпископську кафедру у Чернігові, у 1666 р. був висвячений на архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського, тривалий час був місцеблюстителем митрополичого престолу [Хижняк 2001, 59]. Помер у 1693 р. і був похований у чернігівському Борисоглібському соборі.

Беручи активну участь у церковному та суспільному житті України, Баранович разом багато часу і зусиль приділяв написанню і виданню своїх праць, зокрема проповідей, збірників польськомовних віршів і прозових текстів; відомий він і як творець полемічного трактату “Nowa miara starey wiary”, у якій полемізує з польським єзуїтом Павлом Боймою щодо примату папи та догмату про сходження Святого Духа.

Однак релігійні дискусії й архієпископський сан у православній церкві не завадили Лазарю Барановичу обстоювати ідею порозуміння своїх одновірців із католиками, передовсім поляками, щоб протистояти загрозі мусульманської експансії. Мотив спільної боротьби християн із «невірними» турками – один із наскрізних у його творчості, адже Баранович був сучасником і очевидцем низки походів та битв, які провадила Османська імперія на європейських теренах, зокрема і на українських землях, у 70–90-х рр. XVII ст.

Лазар Баранович був особисто знайомий із ученням і традицією західної церкви, чому сприяли, очевидно, його студії у єзуїтських навчальних закладах Вільнюса та Каліша¹. Вчене середовище цих закладів вплинуло на формування Барановича як письменника й інтелектуала, розширило його читацькі горизонти і навчило деяким принципам роботи з джерелами, які він, найімовірніше, застосовував у своїй письменницькій праці.

У подальшому чернігівський архієпископ підтримував робочі контакти з Вільнюсом, про що свідчить, наприклад, те, що саме туди він відправив свого писаря Семена Ялинського вчитися друкарській справі. Звідти ж він найняв на роботу до Чернігова друкаря Лукаша. Майстер Іван (Інокентій) Щирський за посередництва Барановича їздив до Вільнюса навчатися гравіруванню на міді. Очевидно, за порадою Барановича полковник Василь Дунін-Борковський запросив зодчого із Литви Йоганна Баптиста Зауера реставрувати чернігівські сакральні пам'ятки – Троїцько-Іллінську обитель (саме Зауера вважають головним будівничим Троїцького собору) та, можливо, Борисоглібський храм [Травкіна 2021, 58, 61]. Ці приклади демонструють постійні ділові стосунки українського церковного ієрарха із містом, у якому він сам набував нових знань і досвіду, адже Вільнюс наприкінці XVI – упродовж XVII ст. відіграв чільну роль у розвитку українсько-білоруського духовного та релігійного життя².

У відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігаються примірники більшості книг

¹ Про навчання Барановича у Вільнюсі дізнаємося найперше зі слів його студента, а згодом визначного проповідника, ігумена Єлецького монастиря у Чернігові Йоанікія Галатовського. У присвяті своєї праці “*Stary kościół zachodni*” (Новгород-Сіверський, 1678) Лазарю Барановичу він розповідає, що його вчитель “*po roznych academiach y kollegiach, to w Wilniu, to w Kijowie, to w Kaliszu z pilnością się starał dośtać*” (арк. 2 нenum. зв.). Очевидно, це навчання здійснювалося коштом митрополита Петра Могили, який відправляв здібну молодь здобувати знання в навчальних закладах поза межами України.

² Детальніше про українсько-литовські зв'язки на прикладі вільнюських контактів українських культурних і церковних діячів див. статтю Н. Бондар, Ю. Рудакової, І. Ціборовської-Римарович “*Стародавньому Вільнюсу – 700: історія книговидавництва, книжкові раритети, історичні бібліотеки*” [Бондар, Рудакова, Ціборовська-Римарович 2023].

Барановича, які виходили друком у Києво-Печерській лаврі, а також у заснованій ним друкарні, що діяла спершу в Новгороді-Сіверському, а після 1679 р. переїхала до Чернігова. Серед них є екземпляри, що були у власності самого автора і містять численні помітки, зроблені його рукою на берегах аркушів і форзацах книжок. Мова йде про дві збірки проповідей Барановича – “Меч духовний” (Київ, 1666, шифр Кир. 1209п) та “Труби на дні нарочиті” (Київ, 1674, шифр Кир. 1185п). Подібно до них велику кількість записів почерком Барановича має примірник Псалтиря (Москва, 1653), яким користувався чернігівський архієпископ; нині він також належить фондам відділу (шифр Кир. 3004п).

Окрім маргіналій, зроблених рукою Лазаря Барановича, зазначені примірники мають власницькі записи митрополита Варлаама Ясинського та штампи бібліотеки кафедрального Софійського собору, що дають змогу простежити побутування книжок чернігівського архієпископа після його кончини.

Маргіналії є частиною творчої та інтелектуальної спадщини Лазаря Барановича і тому, беззаперечно, потребують прочитання, подальшого вивчення, систематизації та публікації. Збережені примірники із записами чернігівського архієпископа – унікальні серед українських книжкових пам’яток цього періоду; їх дослідження може пролити світло на те, яким чином Баранович здійснював і упорядковував свої читацькі виписки та індивідуальні нотатки, а також як відбувався процес рецепції автором власних творів, що і визначає актуальність нашої студії. Метою цієї статті є визначити на матеріалі маргіналій літературні джерела, які згадував і цитував на берегах власних книжок Лазар Баранович.

II. Огляд попередніх досліджень з теми

Великий обсяг роботи з прочитання і публікації записів Барановича здійснила співробітниця відділу стародруків М. Шамрай. У своїй монографії “Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського” [Шамрай 2005] дослідниця наводить деякі записи Барановича із книжок, що були у його власності. Загальну характеристику опрацьованих маргіналій М. Шамрай уперше надає у статті “Невідомі записи Лазаря Барановича” (“Бібліотечний вісник”, 2001, №3), де розподіляє їх на 5 типів: 1) прозові доповнення до друкованого тексту чи розмисли на богословську тему, 2) нотатки політичного характеру, 3) віршовані примітки релігійного змісту, 4) цитати із творів античних і християнських авторів, а також 5) особисті записи, спостереження за стихійними явищами тощо [Шамрай 2001, 32]. Окремо М. Шамрай звертає увагу на запис, зроблений Барановичем на арк. 35 збірки “Меч духовний”, який засвідчує, що людина, яка

лишила більшість маргіналій у цій книжці, і є сам автор [Шамрай 2001, 29].

На жаль, значна частина матеріалів М. Шамрай, присвячених маргіналіям Барановича, що, очевидно, готувалася до подальшого друку, так і лишилася неопублікованою.

Наступний крок у дослідженні нотаток чернігівського архієпископа було зроблено Оленою Матушек у статті “Автокомунікація у творчості Лазаря Барановича” [Матушек 2012]. Дослідниця називає маргіналії, залишені Барановичем, його своєрідним щоденником, оскільки вони можуть стосуватися реальних подій, свідком чи сучасником яких був автор, а також зважаючи на те, що вони відображають внутрішній світ письменника, відтворюють його діалоги з Богом і самим собою. Звертання Барановича до власних творів, їхнє доповнення чи коментування, зафіксоване у покрайніх записках, О. Матушек називає явищем автокомунікації.

На нашу думку, попри справді особистісний характер частини маргіналій Лазаря Барановича, визначати їх як приклад щоденникової літератури не варто. Записки українського автора більш споріднені з явищем ведення конспектів або нотатників, яке набуло популярності в європейському освітньому й академічному просторі у ранній Новий час. Задля кращого запам’ятовування та швидшого орієнтування у матеріалі учнів заохочували робити виписки з прочитаного чи почутого в окремі зошити або на окремі аркуші; ця вправа покликана була допомогти читачам легше знаходити необхідні їм цитати (більше про це, а також про зв’язок досліджень покрайніх записів у стародруках із вивченням практик ранньомодерного конспектування див. статтю Е. Блер “The rise of note-taking in Early Modern Europe” [Blair 2010]).

Так, іспанський гуманіст Хуан Луїс Вівес виокремлює кілька видів нотаток, які варто вести тим, хто навчається, щоб краще запам’ятати і систематизувати матеріал. Перший вид – це сентенції, які не пов’язані між собою, але варті того, щоб їх знати; другий вид містить вислови і приклади, які розподілені на певні категорії, радше граматичні, ніж значеннєві (рідкісні та незвичні слова, дотепи, які можна використати при розмові); третій вид нотатників, більший за розміром ніж попередні, повинен мати чітку і впорядковану структуру для виписок, що стосуються різних сфер знання і використовуються за різних потреб (приказки, максими, уривки з творів, перелік свят, різних видів активностей тощо); четвертий вид має не лише окремі категорії для нотаток із заголовками і назвами, а й особисто розроблену учнем систему індексування виписок [Lepri 2023, 21–22]. Техніці ведення й упорядкування таких читацьких записників (в англійській науці їх прийнято означувати як *commonplace book*) вчили у європейських освітніх закладах. Очевидно, ознайомитися з ними мали змогу і

українські студенти, які навчалися в університетах поза межами етнічних українських земель, але потім поверталися на батьківщину. Лазар Баранович, що набував знання в єзуїтських закладах Литви та Польщі, міг отримати там навички організації подібних записників і використовувати їх пізніше під час читання чи роботи над власними творами. Маргіналії, залишені Барановичем на сторінках його книжок, можуть бути виявом культури ведення таких нотатників, до якої він, очевидно, долучився у свої юнацькі роки.

III. Джерела, згадані у покрайніх записах Лазаря Барановича

Серед покрайніх записів чернігівського архієпископа значну частину становлять цитати з різних джерел, зокрема книг Біблії, богослужбової літератури, творів отців церкви та інших текстів, або самі лише посилання на них. Спробуємо визначити, на які твори і яких авторів покликається у маргіналіях Лазар Баранович. З огляду на обмежений обсяг студії, ми зосередимо увагу на маргіналіях зі збірників “Меч духовний” та “Труби на дні нарочиті”, не залучаючи матеріал із Псалтиря. Покрайні записи, залишені Барановичем на сторінках власних творів, дають змогу розглянути їх як частину авторського метатексту – повернення письменника до свого доробку, критичної рецепції та саморефлексій.

Варто зауважити, що записи у книжках Баранович робив кількома мовами – церковнослов’янською, польською та латиною. Така зміна мовних кодів на додачу до нерозбірливого почерку ще більше ускладнює прочитання й ідентифікацію маргіналій (див. Іл 1).

1. Богословські, житійні тексти, церковна історія, проповіді

Досить часто у своїх нотатках Баранович звертається до творів різних богословів та проповідників – як давніх, так і своїх сучасників. При цьому він апелює до спільних для східної та західної церков отців, приміром, св. Аврелія Августина (див., наприклад, МД³ арк. 147 зв., 148, 191, 192, 192 зв., 270), св. Амвросія Медіоланського (МД арк. 102, 131, 270), св. Василя Великого (МД арк. 271, ТДН арк. 391 зв.), св. Григорія Назіанзіна (ТДН арк. 87, 302), св. Йоана Золотоуста (МД арк. 270, 271, 291–292, ТДН арк. 27), св. Кипріяна (МД арк. 151), св. Кирила (МД арк. 129), християнського апологета Тертуліана (ТДН арк. 23 зв.) тощо, а також до суто католицьких святих і теологів Нового часу. Зокрема, у своїх нотатках він згадує коментарі до Біблії фламандського єзуїта Корнелія а Ляпіде (МД

³ Тут і далі у посиланні на аркуші ми скорочуємо “Меч духовний” як МД, а “Труби на дні нарочиті” як ТДН. Варто наголосити, що це не повний перелік аркушів, де Баранович згадує святих отців та богословів, тож їхня кількість є значно більшою, як і сам перелік церковних учителів, до яких він апелює.

Лл. 1. Аркуш 10 збірника «Меч духовний» Лазаря Барановича (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур. 1209n)

арк. 82, 398, 435, 461, ТДН арк. 33 зв.), збірники казань “Gwiazda morska Najświętsza Panna Marya” Яцека Ліберіуша (Краків, 1670 – МД арк. 436, ТДН арк. 17, 92) та “Dom mądrości siedmią kolumnami wsparty” Казимира Войшнарівича (Антверпен, 1667 – МД 347, ТДН арк. 106). Останні два з названих видань містять проповіді на богородичну тематику. Серед згаданих Лазарем Барановичем авторів також натрапляємо на укладача “Церковних анналів” Цезара Баронія (МД арк. 395 – 395 зв., 401 зв.). На арк. 401 зв. збірки “Меч духовний” Баранович цитує його польською, а отже, можна стверджувати, що він послуговувався не оригіналом, а адаптованим перекладом “Анналів”, здійсненим Петром Скаргою і вперше опублікованим у 1603 р. під назвою “Roczne dzieie kościelne”⁴ (друге видання вийшло в 1607 р.).

Серед покликань на святих, що вшановуються західною церквою, ми ідентифікували цитату (МД арк. 271) із життя першого патріарха Венеції св. Лоренцо Джустініані, наведену Лазарем Барановичем, ймовірно, за одним із видань його творів (див., наприклад, надруковану у Кельні в 1675 р. збірку: Justinianus, L. Opera Omnia, арк. xvi). На арк. 100 МД занотовано цитату з життя св. Антонія Падуанського, яку, подібним чином, знаходимо у виданнях творів святого різних років (див., наприклад, опубліковану в Ліоні у 1653 р. Жаном де ла Еєм працю “Opera omnia S. Antonii Paduani”, арк. gg2). В іншому записі (ТДН арк. 27) Баранович покликається на одну з проповідей св. Петра (П’єро) Даміані. Арк. 281 МД містить латиномовну цитату (з незначними скороченнями) з 16-ї проповіді на Пісню пісень св. Бернарда Клервоського, параграф 15.

На арк. 138 МД, на початку слова на неділю 8 по зішестю Святого Духа “о умноженіи пяти хлѣб и двох рыб” на маргінесах вміщено запис: *Starowski fol. 497 W Niedzielnych K[azaniach] in pars hy[e]malis[s]*. Польський письменник і проповідник Шимон Старовольський видав кілька збірників казань; тут Баранович, найімовірніше, згадує видання “Arka Testamentu zamykająca w sobie kazania niedzielne całego roku na dwie części rozdzielone” (Краків, 1648, частина 1, що означається на титульному аркуші як “Pars hyemalis”). На арк. 497 цього видання починається друга частина казання 2 на четверту неділю посту, яка має підзаголовок “Iako Chrystus Pan pięciorgem chleba pięć tysięcy mężow nakarmił, nie mniej abo więcej bochenkow między nie dzieląc”, тобто стосується того самого чуда Христа із помноження хлібів та рибин, про яке йдеться в Барановича.

⁴ Див. “Roczne dzieie kościelne”. (Краків, 1603), с. 225. Від слів *Dzewem, prawi, Krzyża...* до слів *po świecie rozniesienia przyznawiają*.

Посилання на інший твір Старовольського знаходимо на арк. 106 ТДН, а саме: на збірник марійних проповідей “Wieniec niewiednieiaŕy Przeczysteŕy P. Marieŕy” (Краків, 1649) із вказівкою аркуша (*fol. 59*) та інформацією, що становить для Барановича інтерес (*de libre gener[...]/Chr[ist]i*). І справді, на відповідному аркуші польського видання можна побачити початок *казання 3* “O księgach analogieŕy P. Chrystusoweŕy”, що має за мотто біблійну цитату з Євангелія від Матвія 1:1: *Liber generationis Iesu Christi*.

Серед записів Барановича спостерігаємо неодноразове покликання на джерело, яке він скорочує як *Rychl* чи *Rych*. Постійна апеляція до нього наводить на думку, що автор користувався цим текстом безпосередньо, маючи перед собою книгу, а не через конспекти чи виписки цитат. Наприклад, унизу арк. 22 ТДН (*слово 1 на Воздвиження хреста Господня*) бачимо чергове покликання на це джерело: *Lege* (‘читай!’ – О.М.) *Rychl fol. 66 w nied[zieln]ych? k[azaniach?]*. Припускаємо, що тут ідеться про книжку “Kazania dwoiakie na niedziele całego roku” (Краків, 1672) авторства польського францисканця Францишека Рихловського. Проповідь Барановича, що супроводжується відповідною маргіналією, присвячена Господньому хресту; разом із тим, на с. 66 зазначеного збірника Рихловського (*казання 1 на неділю між октавою Божого народження*) також згадується хрест і передбачення хресної смерті Ісуса.

Подібне посилання можна ідентифікувати серед маргіналій на арк. 57 зв. МД, де після розлогого тексту польською мовою (від слів *Ioannes Hurtadus zakonu Dominika... do ...przeciwko Bogu moiemu mowisz*) вказано його джерело: *Rych[łowski] fol. 170 W nied[zieln]ych k[azaniach]*. Цей же фрагмент знаходимо у друкованому тексті вищезгаданого видання Рихловського 1672 р. на арк. 170.

За тим самим збірником Рихловського Баранович цитує також Йоана Золотоуста на тому ж арк. 57 зв. МД. Вгорі аркуша бачимо кілька рядків польського тексту про те, як слід поводитися із людиною, яка богохульствує, і посилання на джерело: *Chrys[os]tom S[anctus] Hom[ilia] 1 ad popul[um] Antioch[enum]*. Хоча Лазар Баранович і не вказує, звідки наводить цей уривок із проповіді Золотоуста, але є підстави вважати, що він цитує його опосередковано з видання “Kazania dwoiakie”, де на вже згаданому арк. 170 знаходимо дослівний відповідник фрагмента. Тож необхідно пам’ятати, що цитуючи й інших учителів та отців церкви, Баранович так само міг користуватися вторинним джерелом, а не самим виданням їхніх писань.

Утім, серед аналізованих маргіналій трапляються згадки про ще одну працю Рихловського. Наприклад, на арк. 21 зв. ТДН (*слово 1 на Воздвиження хреста Господня*) є посилання на *Rych[łowski] fol. 217 w*

K[azaniach] Święteczny[ch]. Припускаємо, що в цьому випадку Баранович апелює до іншої збірки проповідей польського проповідника – “Kazania na święta całego roku” (Краків, 1667 чи 1677), адже на відповідному аркуші з обох видань теж вміщено текст казання на віднайдення святого хреста.

На арк. 258 МД, навпроти слова на неділю 22 по зішестю Святого Духа про багача і бідного Лазаря, Баранович звертається до цього ж джерела: *Rych[łowski] fol. 398 w Kaz[aniach] Święteczny[ch]*. У збірнику “Kazania na święta całego roku” Рихловського на зазначеному аркуші і справді знаходимо розмисли на споріднену тему: кому легше – багатому чи бідному увійти до Царства Божого.

В Україні XVII ст. значну популярність мали “Житія” єзуїта Петра Скарги, укладені за зразком “*Vitae sanctorum Orientis et Occidentis*” Лаврентія Сурія, але нотатки Барановича свідчать про те, що українці користувалися також іншими житійними збірниками. Наприклад, запис на арк. 15 зв. МД містить польськомовну цитату, приписану св. Августи-ну, та посилання на джерело, звідки її узято: *W Żywotach S. od Radziwila po polsku wyłożonych fol. 919* (за допомоги у прочитанні маргіналії вдячні І. Ціборовській-Римарович). Очевидно, тут ідеться про агіографічне видання “*Żywoty świętych z naukami doktorów kościelnych*” (Краків, 1653), укладачем якого був литовський політичний і культурний діяч князь Альберт Станіслав Радзивіл (1593–1656). Наведену чернігівським архієпископом цитату Аврелія Августина і справді використано як епіграф на с. 919 згаданої збірки.

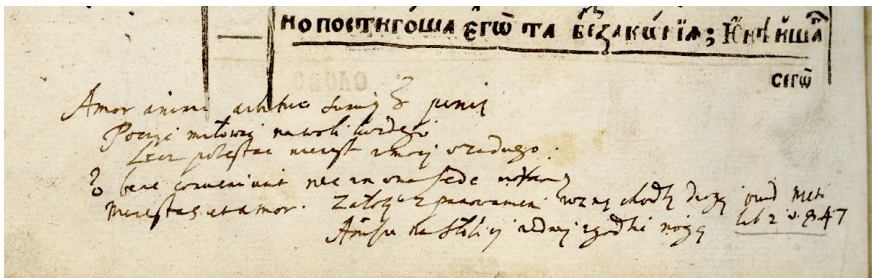
На арк. 13 зв. ТДН вміщено польськомовний запис із зазначенням джерела – *fol. 646 w Żywotach na Narodzenie Na[j]ś[więtszej] Panny*. Звірка із вказаним аркушем у виданні “*Żywoty Świętych*” Радзивіла продемонструвала, що Баранович і тут наводить цитату із цієї праці (“*Powiedaią [bowiem – О.М., так у Радзивіла] ze Pustelnik ieden dzisiaj co rok zwykły słyszeć Anielskie spiewania ktorzy wesołemi pieśniami szeroko powietrze uweselali*”). Посилання на це ж видання житій, схоже, бачимо серед маргіналій на арк. 323 МД та 297 ТДН.

Отже, Лазар Баранович був активним читачем творів католицьких, зокрема й польських, проповідників і богословів. Варто звернути увагу на те, що видання проповідей Я. Ліберіуша, Ф. Рихловського, К. Войш-наровича, Ш. Старовольського, житій А. С. Радзивіла датовані середи-ною – другою половиною XVII ст., тобто чернігівський архієпископ оз-найомлювався саме з новинками тогочасного польського книговида-ння. Прочитання і аналіз записів Барановича дозволяють встановити його читацькі преференції та окреслити приблизну лектуру його сучасників – інших українських інтелектуалів і письменників києво-чернігівського вченого осередку.

2. Історична література, антична і середньовічна поезія

Серед праць, які цитує Лазар Баранович, є також історична література, наприклад, авторства Мацея Стрийковського. Арк. 67 ТДН містить віршовані рядки польською мовою, підписані як належні цьому визначному польському історіографу та поету: “Teraz widzę o Boże iżeś nie przebaczył / Jeszcze mnie z państwem moim, gdyś takiego raczył / Dać mn[ie] stroża w zginieniu mogę rzec nie Woła, / Ale w iego postawie podobno Anioła. Stry[j]-kowski fol. 625”. Наведену цитату знаходимо на відповідному аркуші видання “Kronika Polska, Litewska, Żmudzka, y wszystkiey Rusi” (Королевець, 1582). Хроніка користувалася великою популярністю серед українських авторів, зокрема літописців; очевидно, не став винятком і Лазар Баранович, що робив із неї виписки на сторінках власних книжок. Ще одну згадку про Стрийковського можна побачити на арк. 84 ТДН, а на арк. 100 ТДН – цитату з цієї ж праці із зазначенням джерела і сторінки.

Спорадично серед маргіналій Барановича трапляються посилання на античні твори, насамперед Овідія. Так, унизу арк. 354 зв. МД маємо запис латиною із покликанням на джерело: *Ovid[ius] Met[amorphoses] lib[er] 2 v[ers] 847* (див. Іл. 2).

Іл. 2. Маргіналія із цитатою Овідія на аркуші 354 зв. збірника «Меч духовний» Лазаря Барановича (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур. 1209п)

Цитата і справді узята з поеми “Метаморфози”, книга 2, рядки 846–847: “[N]o[n] bene conveniunt nec in una sede morantur maiestas et amor”, поряд маємо спробу приблизного перекладу чи переказу фрагменту польською мовою, зробленого, ймовірно, самим Барановичем. На арк. 319 ТНД український автор занотовує ще один уривок з “Метаморфоз”, книга 3, рядки 135–137 (“...Ultima semp[er] expectanda dies h[omi]ni[s], dicique beatus ante obitum nemo supremaque funera debet”) і свою інтерпретацію польською мовою.

Подібним чином Лазар Баранович пропонує польський переклад дещо зміненої поетичної фрази, узятої з твору “Розрада від філософії”

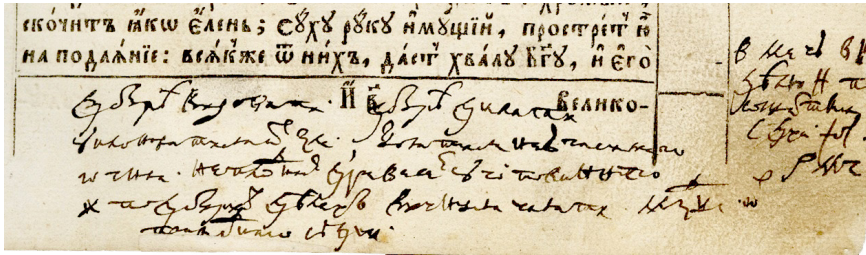
Боеція: “Felix mors hominum, quae se nec dulcibus annis inserit et maestis saepe vocata venit!” (арк. 318 ТДН). Творчість цього латиномовного автора межі античності та середньовіччя набула великої популярності у Європі та увійшла до шкільного читацького репертуару. Показово, що чернігівський архієпископ не лише знає і цитує Боеція, а й витлумачує його по-польськи.

3. Самоциткування

Серед маргіналій Барановича можна знайти його відсилки до власних творів. Так, на арк. 10 МД (слово на неділю 2 по Пасці про Фому) знаходимо авторську нотатку: *Lege w Trębach fol. 323*. Ймовірно, *Tręby* – це збірник казань самого Барановича “Труби словес проповідних”. Дійсно, на вказаному аркуші 323 цього видання маємо текст *Про Петра и Фоми неверіє*, що корелює з проповіддю, навпроти якої автор лишив свої помітки. Отже, даний приклад не лише показує, як український проповідник вдається до самопосилання, а й демонструє семантичний зв’язок маргіналії з надрукованим текстом. Хоча сам запис і не доповнює опубліковане, однак відсилає до іншого тексту, що розкриває додаткові аспекти теми невір’я апостола Фоми. До того ж, оскільки нотатка із точністю вказує на аркуш уже виданої книжки, ми можемо зробити висновок, що вона була зроблена не раніше 1674 р., коли побачили світ “Труби на дні нарочиті”.

Унизу арк. 22 ТДН (слово 1 на Воздвиження хреста Господня) бачимо запис *W Lutni fol. 143*. Припускаємо, що тут Баранович посилається на власну поетичну збірку “Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa” (Київ, 1671). Якщо на сторінці з текстом проповіді ідеться про Ісусові страсті на хресті та образ хресного дерева як престолу (“Бог от древа созда себе престол крестный, и на нем вознестися визволи”), то у вірші зі збірки “Lutnia Apollinowa” на с. 143 представлено образ хреста як бенкетного столу (“Kiedy wypijał Pan za zdrowie nasze / U Krzyżowego stołu krwawą czasie”). На наступній сторінці 144 з поетичного збірника Барановича маємо продовження теми хресних страждань Спасителя, зокрема у віршах *O trzeblaźennoie drewo* та *Drwa nam z drzewa czyni Ewa*.

Запис на арк. 56 ТДН містить відсилку до збірника “Меч духовний” із назвою проповіді, а також цитату із неї (зі зміненою орфографією, зокрема заміною деяких *ѣ* на *u*): “В Мечу в нѣдѣлю И [8 – О. М.] по Сошествию С[вятого] Духа fol. РМГ [143 – О. М.]. Добрѣ вировати, добрѣ дилати, уклонятися от зла, боятися неугасимаго огня, неплодным древесем уготованнаго и по добрых дѣлех вичныя чаяти мзды от праведного судии” (див. Іл. 3).

Іл. 3. Маргіналія із самоцитуванням Лазаря Барановича на арк. 56 його ж збірника «Труби на оні нарочиті» (Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кур.1185п)

У самому виданні “Меча духовного”, до якого звертається проповідник, ця фраза приписується неназваним учителям церковним, мабуть, західного походження. Можливо, Баранович, укладаючи записи, не міг знайти джерело походження цієї цитати і подав посилання на власний текст, де вона була використана.

Наведені приклади свідчать, що Лазар Баранович повертався до власних, уже опублікованих творів, перечитував їх і лишав покликання на викладені в них думки та ідеї на рівні з книжками інших авторів, яких він згадував чи цитував. Очевидно, автор сприймав свою творчість як певну цілісність сюжетів та ідей, метатекст, у якому цитати з одних творів доповнюють чи коментують інші.

4. Біблійні цитати

Численну групу серед аналізованих маргіналій становлять фрази із Біблії. Як правило, після біблійної цитати Баранович вказує назву книги і розділ, звідки її узято, а також зачало (для псалмів чи стихів з Нового Завіту), що дає змогу зіставити його цитування з власне текстом Святого Письма.

Більшість біблійних цитат серед маргіналій узяті з книг Нового Завіту, а також Псалмів Давида, утім, трапляються стихи і з інших старозавітних книг, зокрема второканонічних (книга Сираха). При цьому Лазар Баранович використовує як церковнослов'янський, так і польський та латинський тексти Біблії. Церковнослов'янською мовою в основному наведено євангельські уривки та псалми. Польська Біблія, з якої найчастіше беруться старозавітні цитати, – це, ймовірно, переклад єзуїта Якоба Вуска, популярний серед українських церковних і культурних діячів того часу (див., наприклад, на арк. 91 ТДН цитату із Второзаконня 28:13: “Postawi Pan głową a nie ogonem y będziesz zawsze na wierchu a nie na spodku” – до порівняння в Біблії Вуска: “Postawi **cię** (виділення наше – О. М.) Pan głową, a nie ogonem, i będziesz zawsze na wierzchu, a nie na spodku”).

М. Шамрай висуває гіпотезу, що Баранович наводив біблійні цитати з пам'яті, оскільки вони часто мають розбіжності з кодифікованим і надрукованим текстом Святого Письма [Шамрай, 2001, 30–31]. Наші спостереження підтверджують такі припущення, до того ж це стосується не лише цитування церковнослов'янської Біблії, а й польського перекладу Книги книг.

У багатьох випадках очевидна кореляція змісту проповіді та занотованої біблійної цитати на маргінесах книжки. Наприклад, на сторінках *слова на Вознесіння Господнє* зі збірки “Меч духовний” стих Псалми 17:47 “Вознесется Бог спасення мого” повторено аж чотири рази. Припускаємо, що цитата, у якій є слово *вознесется*, була вписана Барановичем навпроти казання на відповідне свято не випадково.

Назагал активне покликання на Святе Письмо вказує на те, що Баранович мав надзвичайну пам'ять, яка дозволяла пригадувати і цитувати біблійні фрагменти, дотичні до теми казання чи його основних мотивів своїм змістом або навіть однією лексемою.

IV. Висновки

Авторські записи Лазаря Барановича – плідний і обширний матеріал, що потребує подальшого вивчення і систематизації. Залишені на сторінках його видань, маргіналії дають унікальну можливість простежити авторефлексію Барановича над власними творами. Вони є частиною культури читання того часу, що полягала у необхідності занотовувати прочитане або фіксувати корисні думки, спостереження, фрази, з метою краще запам'ятати і використати їх у подальшому. Серед аналізованих маргіналій значну частину становлять цитати або покликання на праці святих і вчителів церкви, частина з яких вшановуються лише у західній християнській традиції. Лектуру Барановича також становили твори католицьких богословів і проповідників раннього Нового часу, зокрема польських авторів середини – другої половини XVII ст., що свідчить про інтерес чернігівського архієпископа до сучасної йому літератури, яка виходила на теренах Речі Посполитої.

Кілька разів Баранович апелює у маргіналіях до власних творів. Такі відсилки демонструють його ставлення до своїх текстів як до відкритої структури, з якої можна запозичувати приклади, ідеї, додатковий ілюстративний матеріал тощо. Самореферентність Барановича характеризує його як письменника, що не припиняє процес письма навіть після завершення і публікації власного творіння, об'єднуючи свій доробок в цілісний авторський метатекст.

Дослідження біблійних цитат, що становлять значну частину маргіналій Лазаря Барановича, дає змогу прослідкувати, яким текстом Свято-

го Письма він користувався, наскільки добре його знав і яким біблійним книгам надавав перевагу. Неточність у цитуванні підтверджує гіпотезу про те, що автор міг записувати фрагменти біблійного тексту із пам'яті. Більшість цитат зі Святого Письма Баранович наводить церковнослов'янською мовою; переважно це стихи з Нового Завіту та Псалмів. Польськомовні цитати узяті, ймовірно, із Біблії перекладу єзуїта Якуба Вуска.

Отже, маргіналії Лазаря Барановича із цитатами та покликаннями на джерела демонструють його лектуру та читацькі вподобання – і як окремого реципієнта, і як представника києво-чернігівського культурного осередку другої половини XVII ст. Записи є цінним археографічним джерелом, потребують подальшого прочитання та аналізу, вони становлять дослідницький інтерес як своїм змістом, так і формою подачі – у вигляді нотатника, аналога студентських читацьких виписок, на берегах друкованих книжок.

Джерела

[МЧ] = БАРАНОВИЧ, Л., 1666. *Меч духовный*. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври (НБУВ, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кир. 1209п).

[ТДН] = БАРАНОВИЧ, Л., 1674. *Трубы на дни нарочитыя праздников*. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, [11], 403, [4] арк. (НБУВ, відділ стародруків та рідкісних видань, шифр Кир. 1185п).

BARANOWICZ, L., 1671. *Lutnia Apollinowa kożdey sprawie gotowa*. [Kijów]: Drukarnia Pieczerskiej Ławry.

BARONIUS, C., 1603. *Roczne dzieie kościelne od narodzenia Pana y Boga naszego Iesusa Christusa*. Wybrane... przez x. Piotra Skargę. Kraków: Andrzej Piotrkowczyk.

[BIBLIA WUJKA], 1599. *Biblia to iest księgi Starego y Nowego Testamentu... na Polski ięzyk znowu z pilnością przełożone... przez D. Iakuba Wuyka*. Kraków: Drukarnia Łazarzowa.

GALATOWSKI, J., 1678. *Stary kościół zachodni*. Nowogród Siewierski: Typographia Archiepiskopska.

JUSTINIANUS, L., 1675. *Opera Omnia*. Coloniae Agrippinae [Köln]: Johann Wilhelm Friessem.

LA HAYE, J. de, 1653. *Opera omnia S. Antonii Paduani*. Lugduni [Lyon]: Petri Rigaud.

RADZIWILL, A. S., 1653. *Żywoty świętych z naukami doktorów kościelnych*. Kraków: Łukasz Kupisz.

RYCHLOWSKI, F., 1667. *Kazania na święta całego roku*. Kraków: Stanisław Piotrkowczyk.

RYCHLOWSKI, F., 1672. *Kazania dwoiakie na niedziele całego roku*. Kraków: Krzysztof Schedel – Dziedzice.

STAROWOLSKI, SZ., 1648. *Arka Testamentu zamykająca w sobie kazania niedzielne całego roku na dwie części rozdzielone*. Kraków: Krzysztof Schedel.

STAROWOLSKI, SZ., 1649. *Wieniec niewiędniejczy Przeczystey P. Mariey*. Kraków: Franciszek Cezary.

STRYKOWSKI, M., 1582. *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka, y wszystkichy Rusi*. Królewiec: Georg Osterberger.

Література

БОНДАР, Н., РУДАКОВА, Ю., ЦИБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ, І., 2023. Стародавньому Вільнюсу – 700: історія книговидання, книжкові раритети, історичні бібліотеки, *Бібліотечний вісник*, 2(270). 28–53. <https://doi.org/10.15407/BV2023.02.028>

МАТУШЕК, О., 2012. Автокомунікація у творчості Лазаря Барановича, *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, 994. Сер.: Філологія, вип. 64. 213–220. URL: <https://ekhnur.karazin.ua/items/a322dc3c-aebd-45ac-871b-9bd8b75f2304>

МАТУШЕК, О., 2013. *Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко*: монографія. Харків: Майдан.

ТРАВКІНА, О., 2021. Премудрий і боговгодний муж, милостивий пастор, невсипущий будівничий для реставрації зруйнованих церков та монастирів за свій кошт» (до офіційного відзначення 400-річного ювілею архієпископа Чернігівського й Новгород-Сіверського Лазаря Барановича), *Сіверянський літопис*, 1. 46–71. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4659889>

ХИЖНЯК, З. І., 2001. Баранович Лука, чернець ім'я Лазар. In *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.*: енциклопедичне видання. Київ: ВД «КМ Академія», 59–60. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-197>

ШАМРАЙ, М., 2005. *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ.

ШАМРАЙ, М., 2001. Невідомі записи Лазаря Барановича, *Бібліотечний вісник*, 3. 29–32. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001912>

BLAIR, A., 2010. The rise of note-taking in Early Modern Europe, *Intellectual History Review*, 20(3). 303–316. <https://doi.org/10.1080/17496977.2010.492611>

LEPRI, V., 2023. *Note-Taking with Method: Remarks on the Theories of Knowledge in Early Modern De ratione studii Manuals*. In LEPRI, V. (ed.). *Knowledge Shaping: Student Note-taking Practices in Early Modernity*. De Gruyter, 9–28. <https://doi.org/10.1515/9783111072722-002>

References (transliteration)

BONDAR, N., RUDAKOVA, YU., TSIBOROVSKA-RYMAROVYCH, I., 2023. Starodavnomu Vilniusui – 700: istoriia knyhovydannia, knyzhkovy rarytety, istorychni biblioteki, *Biblioteknyi visnyk*, 2(270). 28–53. <https://doi.org/10.15407/BV2023.02.028>

KHYZHNYAK, Z. I., 2001. Baranovych Luka, chernече im'ia Lazar. In *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh. XVII–XVIII st.*: entsyklopedychne vydannia. Kyiv: VD «KM Akademiia», 59–60. URL: <https://encyclopedia.com.ua/entry-197>

MATUSHEK, O., 2012. Avtokomunikatsiia u tvorchosti Lazaria Baranovycha, *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina*, 994. Ser.: Filolohiia, vyp. 64. 213–220. URL: <https://ekhnur.karazin.ua/items/a322dc3c-aebd-45ac-871b-9bd8b75f2304>

MATUSHEK, O., 2013. *Propovidi Lazaria Baranovycha v dyskursi ukrainskoho Baroko*: monohrafiia. Kharkiv: Maidan.

TRAVKINA, O., 2021. Premudryi i bohovahodnyi muzh, mylostyvyy pastor, nevsypushchy budivnychy dlia restavratsii zruinovanykh tserkov ta monastyriv za svii kosht» (do ofitsiinoho vidznachennia 400-richnoho yuvileiu arkhiepyskopa Chernihivskoho y Novhorod-Siverskoho Lazaria Baranovycha), *Siverianskyi litopys*, 1. 46–71. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4659889>

SHAMRAI, M., 2005. *Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu XV–XVII st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. Kyiv.

SHAMRAI, M., 2001. Nevidomi zapysy Lazaria Baranovycha, *Bibliotechnyi visnyk*, 3. 29–32. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0001912>